

TOMASZ GRZEBYK¹
Uniwersytet Rzeszowski
Instytut Historii
ORCID 0000-0001-9094-6665

TOMASZ BECKET JAKO SYMBOL DAWNEGO PORZĄDKU. REWIZJA MĘCZEŃSTWA I POSTACI ŚWIĘTEGO BISKUPA W EPOCE TUDORÓW

**Thomas Becket as a symbol of the old order: revision of the martyrdom and figure of
the holy bishop in the Tudor era**

Abstract

The aim of this paper is to present the changes in the perception of the Archbishop of Canterbury and Catholic saint Thomas Becket in England during the reign of the Tudor dynasty. The author's starting point is the intellectual currents that emerged in England in the fifteenth and early sixteenth centuries that sought to challenge Catholic traditions. The author argues that in the long run they laid the foundations for a systemic struggle in the 1630s and 1640s against the cult of Thomas Becket as a symbol of Catholic England. The paper uses printed sources by such authors as Erasmus of Rotterdam, Mathew Parker, John Foxe, Francis Godwin, royal documents from the Reformation era in England as well as articles and studies by foreign authors. The paper concludes that despite the measures taken, the reformers never succeeded in removing Thomas Becket from the religious landscape of England.

Keywords: Reformation in England, Thomas Becket, Henry VIII, Tudor period, Canterbury

Abstrakt

Celem artykułu jest zaprezentowanie zmian w postrzeganiu postaci arcybiskupa Canterbury i świętego Kościoła katolickiego Tomasza Becketa, jakie zaszły w Anglii w okresie panowania dynastii Tudorów. Punktem wyjścia dla autora są prądy umysłowe, jakie pojawiły się w Anglii w XV w. i na początku XVI w., a które miały na celu zakwestionowanie tradycji katolickich. Według autora, w dłuższej perspektywie czasu położyły one podwaliny pod systemową walkę w latach 30. i 40. XVI w. z kultem Tomasza Becketa jako symbolem katolickiej Anglii. W artykule wykorzystane zostały drukowane źródła takich autorów jak

¹ Tomasz Grzebyk – absolwent historii i doktorant w Instytucie Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego. Zainteresowania badawcze: historia Anglii w XVI i I połowie XVII wieku, relacje polsko-angielskie w XVI i I połowie XVII wieku, dzieje Kościoła katolickiego w Anglii w czasie rządów Elżbiety I Tudor i Stuartów. E-mail: grzebykt@gmail.com.

Erazm z Rotterdamu, Mathew Parker, John Foxe, Francis Godwin, dokumenty królewskie z epoki reformacji w Anglii oraz artykuły i opracowania zagranicznych autorów. Konkluzją artykułu jest stwierdzenie, że pomimo powziętych środków, reformatorom nigdy nie udało się usunąć postaci Tomasza Becketa z religijnego krajobrazu Anglii.

Słowa kluczowe: reformacja w Anglii, Tomasz Becket, Henryk VIII, epoka Tudorów, Canterbury

Przedreformacyjne próby zakwestionowania kultu i świętości Tomasza Becketa

Nurty religijne kwestionujące świętość Tomasza Becketa i deprecjonujące charakter jego męczeństwa pojawiły się w Anglii już na przełomie XIV i XV w.² Celem szczególnej krytyki tych środowisk była idea pielgrzymowania do sanktuariów i oddawanie czci relikwiom świętych, a solą w ich oku były Canterbury i postać arcybiskupa. Wyznawcy nauk Wiklefa uważali, że oddawany Becketowi kult jest nie tylko bałwochwalczy i obraża Boga, ale również ma charakter antypaństwowy, gdyż podważa autorytet królewskiego majestatu. Dlatego też ważną częścią lollardowskiej propagandy wymierzonej w postać świętego była rewizja jego męczeństwa, zwłaszcza w odniesieniu do przyczyn konfliktu z Henrykiem II³. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na zbieżność czasową pomiędzy działalnością Wiklefa, początkami lollardyżu, a mającymi miejsce w XIV wieku zabiegami kolejnych władców Anglii o wzmocnienie ich pozycji względem Kościoła katolickiego, których uwieńczeniem było uchwalenie przez Parlament „Uchwały o wzmocnieniu” (*The Statute of Praemunire*) w 1392 r.

Najistotniejszym orężem lollardów w ich ideologicznej walce z Tomaszem Becketem było słowo mówione. Jako wędrowni kaznodzieje często głosili nauki religijne przedstawiające inną, od znanej powszechnie, wizję męczeństwa arcybiskupa Canterbury. Podczas gdy katolicy księża porównywali męczeństwo Becketa z ukrzyżowaniem Chrystusa, lollardzi nauczali, że w przeciwieństwie do śmierci Chrystusa, śmierć Becketa nie ma żadnej wartości. Akcentowali także to, że zginął on raczej w obronie skąpstwa duchowieństwa katolickiego, a nie wolności Kościoła oraz że w rzeczywistości był zdrajcą, a nie świętym⁴. Choć wpływ lollardowskiej propagandy nie znajdował wielkiego odzewu w społeczeństwie angielskim, to znane są jednak nieliczne akty wandalizmu przejawiające się m.in. próbami zbezczeszczenia grobu świętego arcybiskupa⁵.

Nauki głoszone przez lollardów nie były jednak jedynym źródłem negatywnej postawy angielskich reformatorów wobec postaci Tomasza Becketa. Niechęć wobec jego kultu, szczególnie w odniesieniu do relikwii, można znaleźć także w pismach Erazma z Rotterdamu, który w następujący sposób opisał swoją wizytę w Canterbury w 1515 r., wskazując

² Mowa o Janie Wiklefie i Lollardach, będących dziedzicami jego spuścizny intelektualnej.

³ J.F. Davis, *Lollards, Reformers and St. Thomas of Cantebury*, „University of Birmingham Historical Journal”, 9/1963, s. 5.

⁴ L.H. Parish, *Monks, Miracles and Magic: Reformation Representations of the Medieval Church*, Londyn 2005, s. 95; zobacz też: P.B. Roberts, *Politics, Drama and the Cult of Thomas Becket*, w: *Life and Thought in the Northern Church: c. 1100 – c. 1700*, red. D. Wood, Woodbridge 1999, s. 201.

⁵ Sytuacja ta stała się główną przyczyną wizytacji arcybiskupa Canterbury Williama Warhama w jego diecezji; J.F. Davis, op. cit., s. 9.

kontrowersyjne, a zarazem nieprzystające do epoki renesansu i filozofii humanistycznej tradycje związane z kultem relikwii, które z punktu widzenia filozofa i humanisty można uznać za niesmaczne: „Zesłiśmy do krypty. Posługują w niej specjalnie wyznaczeni do tego zadania mnisi, którzy opowiadają i wyjaśniają historię relikwii oraz podają je pielgrzymom do ucałowania. Po raz pierwszy wystawiono wówczas perforowaną czaszkę męczennika. Czoło jest odsłonięte, aby można było je pocałować, zaś pozostała część pokryta jest srebrem”⁶. I dalej: „W krypcie powieszono są również włosiennice, pasy i bandaże, którymi Tomasz Becket umartwiał swoje ciało, samym swoim przerażającym wyglądem wyrzucając nam wygody i luksusy w których żyjemy [...] Znajdują się tam również fragmenty płócien, którymi ten święty człowiek zwykł ocierać pot z twarzy lub szyi, wycieki z nosa lub inne rzeczy”⁷.

W innym miejscu swojego dzieła Erazm zwraca także uwagę na dwie inne ważne z jego punktu widzenia kwestie, dotyczące pielgrzymowania oraz sanktuariów, do których pielgrzymują wierni. Pierwsza dotyczy niewiary w łaskę jako najważniejszy element potrzebny do zbawienia człowieka, z czego wynika potrzeba zasłużenia sobie na nie poprzez różne formy pobożności (np. pielgrzymki, kult świętych). Druga jest związana z przepychem i bogactwem sanktuariów będących celami pielgrzymek: „Taka religijność jest przesadą, kocha się w zmienności, jest szalona i pochopna; a człowiek, który porzuca naukę Pawła, będzie przypisywał sobie wszelkie zasługi i wmawiał sobie, że spełnił wszystkie wymogi pobożności”⁸. I dalej: „Zastanawiam się, czy można uważać za godnych naśladowania tych, którzy zużywają tyle bogactwa na budowę, ozdabianie i ubogacanie kościołów, nie zważając na cnotę umiarkowania. W jakim celu jest tyle naczyń na wodę święconą, tyle świeczników, tyle złotych posągów, podczas gdy w tym samym czasie nasi bracia i siostry, żywe świątynie Chrystusa, umierają z głodu i pragnienia?”⁹.

W środowisku angielskich humanistów i historyków podważanie świętości Tomasza Becketa i rewizja jego postaci, do momentu ogłoszenia Aktu Supremacji nie cieszyły się popularnością. Wyjątkiem jest postawa Williama Tyndale’a, który w opublikowanej przez siebie w 1532 r. książce zatytułowanej *The Practice of Papistic Pralates* podważył reputację Becketa, podając dwie okoliczności: nielojalność wobec króla oraz awanturniczy charakter biskupa. Argumentował, że poparcie reformy gregoriańskiej osłabia władzę monarszą i sprowadza rolę króla do osoby podległej papieżowi, czemu sprzyja m.in. brak jednolitego porządku prawnego w kraju¹⁰. W innym miejscu swojej pracy Tyndale przytacza okoliczności, w jakich Becket został arcybiskupem Canterbury, akcentując jego wcześniejsze zaangażowanie militarne. Jego zdaniem, arcybiskup Canterbury nigdy nie przestał być dowódcą wojskowym i mimo przywdziania szat kapłańskich, nigdy nie posiadał żadnej cnoty, która pozwałaby go nazwać „człowiekiem Boga”¹¹. Ciekawie wygląda także porównanie, jakiego angielski humanista dokonuje pomiędzy Tomaszem Becketem a kardynałem Tomaszem Wolseyem, pisząc: „Życie Tomasza Wolseya nie jest niczym innym, jak naśladowaniem żywota świętego

⁶ D. Erasmus, *Pilgrimages to Saint Mary of Walshingham and Saint Thomas of Canterbury*, Westminster 1849, s. 47 (tłumaczenie autora).

⁷ Ibidem, s. 57 (tłumaczenie autora).

⁸ Ibidem, s. 88 (tłumaczenie autora).

⁹ Ibidem, s. 52-53 (tłumaczenie autora).

¹⁰ P.B. Roberts, *Politics, Drama and the Cult of Thomas Becket*, s. 202.

¹¹ T. Russell, *The Works of the English and Scottish Reformers*, t. 2, London 1828, s. 438.

Tomasza z Canterbury. Głosił on takie same nauki, jakie głosi nasz kardynał, i prowadził taki sam żywot, a karą za to zgorzenie była śmierć, którą poniósł¹².

Powyższe prądy intelektualne oraz poglądy humanistyczne, które pojawiły się w Anglii w okresie poprzedzającym reformację, podważyły świętość i autorytet Tomasza Becketa jako patrona monarchii angielskiej. Stworzyły również solidny fundament pod wydarzenia, jakie miały miejsce w latach 30. XVI w.

Henryk VIII wobec postaci Tomasza Becketa

Stosunek Henryka VIII do kwestii zniesienia kultu Tomasza Becketa oraz rewizji jego postaci w latach 1534-1548 był dość niejednoznaczny. Na początku król Anglii był, a przynajmniej starał się sprawiać wrażenie, że jest człowiekiem pobożnym. Zademonstrował to m.in. podczas wizyty cesarza Karola V w Canterbury w 1520 r., który był rokiem jubileuszowym, kiedy to obaj monarchowie udali się do katedry, aby odmówić modlitwy i złożyć ofiary przy grobie świętego na rzecz katedry i opactwa. Wydaje się więc, że dopiero pod wpływem królewskich doradców jego postawa uległa zmianie. Narastająca wrogość Henryka VIII do postaci Tomasza Becketa była zaprzeczeniem postawy jego poprzedników, gdyż, począwszy od publicznej pokuty Henryka II w 1180 r., królowie angielscy uznali bezprawny charakter tej zbrodni i szybko wykorzystali rosnącą popularność świętego dla podniesienia swojej własnej popularności, odbywając m.in. pielgrzymki do Canterbury do grobu św. Tomasza. Za punkt zwrotny w postawie Henryka VIII należy uznać przemówienie arcybiskupa Canterbury Williama Warhama w parlamencie angielskim z maja 1532 r., w którym ostrzegał przed degradacją życia religijnego, do którego doszłoby w przypadku naruszenia wolności Kościoła. Arcybiskup odwoływał się jednak nie tylko do aktualnych wydarzeń mających miejsce w Anglii, ale także do przeszłości, zwłaszcza zaś do życia i śmierci Tomasza Becketa. Warham uważał, że ustawy forsowane w parlamencie przez Henryka VIII w celu podporządkowania sobie hierarchii katolickiej i wymuszenia uznania za nieważne małżeństwa z Katarzyną Aragońską, były takie same, jak te podjęte przez Henryka II¹³. Arcybiskup nie omieszczał przy tym przypomnieć monarsze o infamii, jaką okrył się jego poprzednik w wyniku konfliktu z Kościołem, zabójstwem Tomasza Becketa i innych wydarzeniach, które przyczyniły się do podważenia autorytetu króla Anglii, a były następstwem wprowadzenia konstytucji klaredońskich¹⁴.

Trudno powiedzieć, na ile wystąpienie arcybiskupa zmieniło postrzeganie przywołanych przezeń spraw przez członków angielskiego parlamentu. Nawet jeśli królewscy ministrowie lub członkowie dworu wyrażali sprzeciw wobec królewskich decyzji, nie mogli robić tego zbyt ostentacyjnie ze względu na zagrożenie oskarżeniem o zdradę stanu ze strony Tomasza Cromwella, który pełnił wówczas funkcję wikariusza generalnego. To właśnie spotkało Williama Warhama, któremu postawiono taki właśnie zarzut rozszerzony o naruszenie prawa Praemunire w związku z konsekracją w 1518 r. biskupa Henry'ego Standisha. W trakcie procesu arcybiskup Canterbury wielokrotnie jeszcze odwoływał się do postaci swojego świętego poprzednika i analogii pomiędzy historycznym konfliktem, a swoją sytuacją,

¹² Cyt. za: J.F. Davis, op. cit., s. 10.

¹³ Chodzi o porównanie uchwał podjętych podczas synodu w Canterbury (1530) oraz Aktu o podporządkowaniu duchowieństwa z 1531 r. (*The Submission of the Clergy*) do Konstytucji klaredońskich.

¹⁴ L.H. Parish, op. cit., s. 99.

wskazując m.in., że to właśnie kwestia mianowania biskupów była jedną z osi konfliktu pomiędzy Becketem a Henrykiem II¹⁵. Opublikował również krótką rozprawę zatytułowaną *Obrona*, w której argumentował, że zgodnie z tradycją „Arcybiskupi Cantrebury od samego początku posiadają prawo do konsekracji biskupów swojej prowincji wedle własnego uznania i bez ingerencji kogokolwiek z zewnątrz”¹⁶.

Arcybiskup Warham nie dożył jednak końca swojego procesu. Na miejsce zmarłego w 1532 roku duchownego, Henryk VIII wyznaczył Tomasza Cranmera, zwolennika idei głoszonych przez Erazma z Rotterdamu oraz skrycie wyznającego luteranizm¹⁷.

Kampania wymierzona przeciwko Becketowi była częścią ikonoklazmu oraz ogólnego ataku na kult świętych, który został zainicjowany przez Thomasa Cromwella, wspomaganego przez biskupa Hugh Latimera. Wśród wielu pobudek, które kierowały Cromwellem oraz Latimerem, oprócz zastrzeżeń doktrynalnych, historycy wymieniają także chęć wzbogacenia się dzięki przywłaszczeniu klejnotów i złota wśród osób biorących udział w konfiskacie majątków kościołów i klasztorów oraz przede wszystkim wolę pozbycia się śladów kultu świętego Tomasza Becketa kojarzącego się jednoznacznie z papizmem i dawnym porządkiem¹⁸.

Prawdopodobnie to właśnie pod wpływem Tomasza Cromwella w połowie lat trzydziestych XVI wieku skryształizował się pogląd Henryka dotyczący oddawania czci świętym oraz portretującym ich obrazom i figurom. Należy przypuszczać, że uwarunkowana konserwatywnym usposobieniem niechęć Henryka VIII wobec ikonoklazmu oraz zlikwidowania kultu świętych przez długi czas powstrzymywała go od autoryzacji takich działań na gruncie doktrynalnym nowo powstałego wyznania chrześcijańskiego i prawdopodobnie wynikała z obawy przed reakcją społeczną spowodowaną zerwaniem z tradycyjną religijnością¹⁹. Jego postawa zmieniła się wówczas, gdy król zdał sobie sprawę, że postać Tomasza Becketa stanowi zagrożenie dla reformy Kościoła w Anglii, ponieważ stała się elementem walki z wprowadzanym przez niego nowym porządkiem religijnym poprzez odwołanie do praw, jakie przysługiwały papieżowi na terytorium Anglii oraz jego prymatu w stosunku do władzy królewskiej. Szczególnie że po krótkim konflikcie króla z arcybiskupem Canterbury Williamem Warhamem dla wielu stało się oczywiste, że niektóre z żądań Henryka II, którym sprzeciwił się Tomasz Becket, były w swej istocie niezwykle podobne do postulatów reformacji henrycjańskiej z lat trzydziestych XVI wieku, czego przykładem były wydany w 1533 r. *Act of Appeals and The Act of Restraints in Appeals*²⁰ oraz *Act for the Submission of the Clergy and Restraint of Appeals*²¹, wydany w 1534 r. Dla Henryka VIII, monarchy, który niedawno rozwiązał klasztory, niewygodny był również głoszony przez Becketa pogląd mówiący o tym, że ziemie kościelne będące w posiadaniu świeckich powinny zostać przywrócone Kościołowi²².

¹⁵ J. Moyes, *Warham, an English Primate on the Eve of the Reformation*, „Dublin Review”, 114/1894, s. 390-420, s. 411.

¹⁶ Cyt. za: ibidem, s. 406.

¹⁷ D. MacCulloch, *Thomas Cranmer. A Life*, London 1996, s. 32.

¹⁸ J.F. Davis, op. cit., s. 13.

¹⁹ P.B. Roberts, *Politics, Drama and the Cult of Thomas Becket*, s. 200.

²⁰ Akt o wstrzymaniu apelacji.

²¹ Akt o podporządkowaniu duchowieństwa i wstrzymaniu apelacji.

²² L.H. Parish, op. cit., s. 98.

Analizując kwestię walki z kultem Tomasza Becketa w szerszym kontekście ogólnej woli z tradycyjną katolicką religijnością, należy podkreślić, że pamięć o męczenniku z Canterbury była silniejsza niż cześć oddawana innym świętym, dlatego też środki podjęte w celu zniszczenia jego wizerunku były najbardziej intensywne. Interesująca pod tym względem wydaje się postawa Henryka VIII w odniesieniu do kultu Edwarda Wyznawcy, bowiem nie nakazał on zburzenia grobowca świętego znajdującego się w Opactwie Westminsterskim. Co prawda król nakazał usunięcie drogocennych kamieni i złotych ozdób, które zasiły skarbiec królestwa, jednak sam grób pozostał nienaruszony. Stało się tak zapewne dlatego, że Henryk VIII i jego urzędnicy uznali ten kult za użyteczny element w budowaniu symboliki władzy królewskiej²³. Jest to także dowód na to, że w czasie reformacji henrycjańskiej w Anglii prawda historyczna zawsze była podporządkowana osiągnięciu celu politycznego²⁴. Warto w tym miejscu zaznaczyć również, że działania podjęte przez Henryka VIII w szerszym kontekście miały pokazać społeczeństwu, że król mógł „odświęcić” świętych oraz odwoływać dekrety papieża, takie jak na przykład dyspensa otrzymana w celu zawarcia związku małżeńskiego z Katarzyną Aragońską²⁵.

Rok 1538

16 listopada 1538 r. Henryk VIII wydał dekret mówiący, że: „Tomasz Becket nie będzie już więcej uważany za świętego. [...] W dniu w którym było obchodzone jego święto, nie będzie odprawiane żadne nabożeństwo, ani oficjum. [...] Antyfony, kolekty i modlitwy kierowane do niego będą usunięte ze wszystkich ksiąg”²⁶.

W następstwie tego dekretu z wielu ksiąg liturgicznych usunięto wszystkie oficja i inne modlitwy związane z osobą Tomasza Becketa. Dowodem tego są ślady wycinania fragmentów stron lub zamazywanie ich atramentem, co wskazuje na niezwykłą dokładność, z jaką reformatorzy podeszli do tej kwestii. Zniszczono także wiele wizerunków świętego arcybiskupa, wliczając w to obrazy, figury oraz witraże zdobiące okna katedry w Canterbury. Szacuje się, że w przeciągu kilku miesięcy 1538 r. na Wyspach Brytyjskich zniszczono ponad 80% wszystkich przedstawień Becketa²⁷. Znamienne wydaje się również to, że pod koniec 1538 r. Tomasz Cranmer zmienił wzór swojej pieczęci arcybiskupiej. Dotychczas kontynuował tradycję większości swoich poprzedników, używając pieczęci z wizerunkiem męczeństwa św. Tomasza Becketa, jednak nowa sytuacja polityczna wymagała nowych narzędzi propagandowych, dlatego arcybiskup zdecydował się na umieszczenie na pieczęci herbu swojej rodziny wraz z własnym imieniem i nazwiskiem²⁸.

Jeszcze przed wydaniem dekretu królewskiego arcybiskup Cranmer powziął kroki, które doprowadziły do zniszczenia kaplicy grobowej, aby w ten sposób zlikwidować ruch

²³ R.E. Scully, *The Unmaking of a Saint. Thomas Becket and the English Reformation*, „Catholic Historical Review”, 86/2000, s. 596.

²⁴ C. Levin, *Propaganda in the English Reformation. Heroic and Villainous Images of King John*, Leviston 1988, s. 72.

²⁵ L.H. Parish, op. cit., s. 105.

²⁶ P.L. Hughes, J.F. Larkin, *Tudor Royal Proclamations*, t. 1, New Haven 1964, s. 270-271.

²⁷ R.E. Scully, op. cit., s. 292.

²⁸ J. Cherry, *Seals and Heraldry 1400-1600: Public Policy and Private Post*, w: *The Age of Transition. The Archeology of English Culture 1400-1600*, red. D. Gaimster, P. Stamper, Oxford 2000, s. 256.

pielgrzymkowy²⁹. Cały proceder rozpoczął się już we wrześniu i trwał do końca 1538 r.³⁰ Prawdopodobnie w tym samym czasie zastąpiono także ukazaną na największym witrażu katedry scenę męczeństwa Becketa, sceną ukrzyżowania³¹.

Wraz z wymazywaniem postaci świętego Tomasza Becketa z przestrzeni sakralnej przystąpiono także do przepisywania na nowo historii jego konfliktu z Henrykiem II, co z kolei wymagało udowodnienia, że arcybiskup zginął jako zdrajca. Proklamacja uzasadniająca jego degradację pojawiła się w listopadzie 1538 r.³² i ma związek z kampanią mającą na celu zatrzeć pamięć o nim i zrewidować jego historię. Zgodnie z tym dokumentem, arcybiskup uparcie i niesłusznie przeciwstawiał się prawom ustanowionym przez króla Henryka II, którego celem było ograniczenie samowoli duchowieństwa. Uznano również, że śmierć Becketa została niesłusznie nazwana męczeństwem, dlatego iż podburzał on wiernych przeciwko królowi, a samo wydarzenie, w czasie którego zginął, miało charakter zamieszek w katedrze, w czasie których duchowny użył przemocy wobec rycerzy, a ci z kolei w akcie samoobrony sięgnęli po miecze i zabili go. Jeszcze innym uzasadnieniem był fakt, że kanonizacji męczennika dokonał papież nie dlatego, że arcybiskup Canterbury rzeczywiście zasługiwał na takie miano, ale po to, by podtrzymać wpływy w Anglii³³. Ta wersja nowej historii Tomasza Becketa pokrywa się z wersją funkcjonującą w środowisku lollardów, przedstawiającą konflikt jako spór o jurysdykcję pomiędzy dwoma stolicami arcybiskupimi: Yorkiem i Canterbury, który doprowadził do zamieszek, a w ich efekcie do śmierci hierarchy kantauryjskiego³⁴.

Jeszcze innym aspektem walki z kultem Tomasza Becketa było propagandowe ukazanie zwycięstwa Anglii nad Rzymem. Cześć oddawana arcybiskupowi Canterbury utożsamiana była z symbolem posłuszeństwa wobec papieża i Rzymu, triumfem Kościoła nad królem Anglii³⁵, a jego zniesienie miało zasadnicze znaczenie dla ugruntowania władzy Henryka VIII nad Kościołem³⁶.

Królewskie dekrety nie były wszakże jedynym sposobem reformatorów na deprecjonowanie postaci Tomasza Becketa. Protestancy dramatopisarze pisali propagandowe sztuki, w których zaadaptowali ustalone konwencje teatralne do celów propagandowych³⁷. Szczególnie wiele z nich powstało w czasie panowania Henryka VIII, a autorów tychże sztuk patronatem artystycznym honorował Tomasz Cromwell³⁸. Najbardziej znanym twórcą tamtego okresu był John Bale, który przejawiał szczególną niechęć wobec katolicyzmu, czemu wyraz dawał w pisanych przez siebie dramatach. Wyłania się z nich obraz wczesnego i „czystego”

²⁹ D. MacCulloch, *Thomas Cranmer. A Life*, s. 228.

³⁰ P.B. Roberts, *Politics, Drama and the Cult of Thomas Becket*, s. 207.

³¹ K.B. Slocum, *The Making, Re-Making and Un-Making of the Cult of Saint Thomas Becket*, „Hagiographica”, 7/2000, s. 8.

³² P.B. Roberts, *Politics, Drama and the Cult of Thomas Becket*, s. 226.

³³ L.H. Parish, op. cit., s. 99.

³⁴ P.B. Roberts, *Politics, Drama and the Cult of Thomas Becket*, s. 231.

³⁵ A. de Mezerac-Zanetti, *Liturgical Changes to the Cult of Saints Under Henry VIII*, w: *Saints and Sanctity*, red. P. Clarke, T. Claydon, Woodbridge 2011, s. 183.

³⁶ P.B. Roberts, *Politics, Drama and the Cult of Thomas Becket*, s. 201.

³⁷ T. Betteridge, *Tudor Histories of the English Reformations 1530-1583*, Aldershot 1999, s. 5.

³⁸ P. Happe, *The Protestant Adaptation of the Saint Play*, w: *The Saint Play in Medieval Europe*, red. C. Davidson, Kalamazoo 1986, s. 207.

doktrynalnie Kościoła angielskiego, który został skorumpowany przez wpływy papieskie³⁹. Bale utrzymywał, że istnieją dwie klasy męczenników: prawowici, którzy oddali swoje życia za Chrystusa, oraz „bękarcy”, którzy zginęli za papieża. Do tej drugiej klasy Bale zaliczał Tomasza Becketa, „sługę Antychrysta”, straconego zgodnie z prawem przez króla za nieposłuszeństwo i zdradę stanu⁴⁰.

Istnieją przypuszczenia, że przynajmniej jedna ze sztuk Bale'a została wystawiona w Canterbury w drugiej połowie 1538 r.⁴¹ Potwierdzeniem tej spekulacji jest to, że w czasie, gdy kaplica grobu Becketa została zniszczona, Bale i jego trupa teatralna przebywali w gościnie w domu arcybiskupa Cranmera w Canterbury, grając dramat zatytułowany *Przeciw zdradzie Tomasza Becketa*⁴². Pod koniec 1538 r. pojawiła się także relacja z procesu oskarżającego Becketa o zdradę, który miał stanowić podstawę dla Cromwella do zniszczenia grobu Becketa. Spekuluje się także, że ów proces był właściwie częścią dramatu Bale'a, który był wystawiany, gdy świątynia została zniszczona⁴³. Trudno jednak orzec o prawdziwości tych wydarzeń, szczególnie biorąc pod uwagę fakt, że nie zachowała się żadna sztuka teatralna autorstwa Johna Bale'a nosząca taki tytuł.

Nie wiadomo także, co stało się z kośćmi świętego. Najbardziej rozpowszechniony pogląd mówi o tym, że Henryk VIII nakazał ekshumować ciało i je spalić, a prochy rozsypać lub wystrzelić z armaty⁴⁴. Nie zachowały się jednak żadne wiarygodne źródła potwierdzające tę teorię. Zniszczenie kultu i grobu Tomasza Becketa miało jednak szczególne znaczenie dla politycznego i ideologicznego planu Henryka VIII, bowiem w ten sposób zatriumfował nie tylko nad nieżyjącym arcybiskupem, który niegdyś przeciwstawił się innemu królowi Anglii, ale przede wszystkim zatriumfował nad papieżem i potwierdził swoją władzę jako głowa Kościoła we własnym kraju.

Panowanie Edwarda VI (1547-1553) i Marii I Tudor (1553-1558)

Postrzeganie Becketa jako zdrajcy, a nie świętego, stało się istotnym elementem historiografii angielskiej reformacji także po śmierci Henryka VIII⁴⁵. W okresie panowania syna Henryka, Edwarda VI, sprawę tę podjęli protestanccy doradcy króla, zwłaszcza jego wuj Edward Seymour, książę Somerset i lord protektor, oraz arcybiskup Cranmer. Już w pierwszym roku po wstąpieniu na tron Edwarda królewska wizytacja w parafiach wymusiła ponowne zniszczenie obrazów religijnych, nakazano oficjalny zbiór kazań i uchwalono ostateczne rozwiązanie zakonów⁴⁶. Ogłoszone zostały także królewskie artykuły, w których wezwano poddanych do egzekwowania zakazu kultu Becketa. Można stąd wysnuć wniosek, że pomimo podjętych

³⁹ T.F. Mayer, *Becket's Bones Burnt! Cardinal Pole and the Invention and Dissemination of an Atrocity*, w: *Martyrs and martyrdom in England c. 1400-1700*, red. T.S. Freeman, T.F. Mayer, Woodbridge 2007, s. 141.

⁴⁰ A. Dillon, *The Construction of Martyrdom in the English Catholic Community 1535-1603*, Aldershot 2002, s. 33.

⁴¹ P.W. White, *Theatre and Reformation. Protestantism, Patronage and Playing in Tudor England*, Cambridge 1993, s. 28.

⁴² V. Houlston, *St Thomas Becket in the Propaganda of the English Counter-Reformation*, „Renaissance Studies”, 7/1993, nr 1, s. 44.

⁴³ P.B. Roberts, *Politics, Drama and the Cult of Thomas Becket*, s. 215-216.

⁴⁴ V. Houlston, op. cit., s. 48; A. Mason, *What Became of the Bones of St Thomas*, Cambridge 1920, s. 133.

⁴⁵ R.E. Scully, op. cit., s. 599.

⁴⁶ D. MacCulloch, *The Reformation. A History*, London 2003, s. 255.

zabiegów, henrycjańskim reformatorom nie udało się osiągnąć zamierzonego celu. „Należy sprawdzić, czy zadbano o wykreślenie z ksiąg liturgicznych imię papieża oraz Tomasza Becketa”⁴⁷. Podobny zakaz został wydany przez Cranmera w lutym 1543 r. i mówił, że „imię papieża i św. Tomasza z Canterbury powinny być starannie usunięte z ksiąg i nabożeństw, a wszystkie księgi mszalne i brewiarze powinny być zbadane, zaś imiona świętych, których nie ma w Piśmie Świętym i innych autentycznych źródłach, również winny być usunięte”⁴⁸.

Sytuacja zmieniła się jednak po wstąpieniu na tron Marii Tudor. Wkrótce po koronacji królowa wydała proklamację, która jasno wyraziła pragnienie przywrócenia w Anglii katolicyzmu⁴⁹. Wykonawcą jej woli, również w zakresie przywrócenia kultowi Tomasza Becketa należytego miejsca, został arcybiskup Canterbury, kardynał Reginald Pole, który zastąpił na tym stanowisku oskarżonego o herezję i spalonego na stosie Tomasza Cranmera. Dowodem na wzmożoną działalność Reginalda Pole’a w tej kwestii są księgi rachunkowe katedry w Canterbury, które zawierają wpisy świadczące o przygotowaniach do ponownego obchodzenia uroczystości translacji relikwii świętego (7 lipca)⁵⁰.

Na rozkaz królewski odnowiono wiele wizerunków Tomasza Becketa i przywrócono jego publiczny kult jako świętego. Spotkało się to jednak ze sprzeciwem środowisk protestanckich, a nierzadko również odrestaurowane wizerunki arcybiskupa poddawane były aktom wandalizmu⁵¹. Jednak ani królowa Maria, ani kardynał Pole nie podjęli próby rekonstrukcji grobu, który kiedyś znajdował się w katedrze w Canterbury, nawet pomimo tego, że od jego zniszczenia nie upłynęło jeszcze na tyle dużo czasu, aby jego obraz utrwalony w pamięci ludzkiej uległ zatarciu⁵². Historycy sugerują, że zarówno królowa, jak i jej doradcy zdawali sobie sprawę z tego, że proces przemian religijnych posunął się do tego stopnia, że nie da się odtworzyć zwyczajów i tradycji sprzed zmian zapoczątkowanych w latach 30. XVI w. Dowodem tego miał być przede wszystkim brak spontanicznych, ludowych prób wskrzeszenia kultu świętych, w tym również kultu św. Tomasza z Canterbury, chociażby w formie odrodzenia ruchu pielgrzymkowego⁵³. Wraz ze śmiercią królowej Marii i arcybiskupa Pole’a zakończyła się próba restauracji katolicyzmu, a wraz z nim przywrócenia do łask postaci Tomasza Becketa.

Postać Tomasza Becketa w epoce elżbietańskiej

W okresie rządów Elżbiety Tudor, podobnie jak w czasie rządów jej przyrodniego brata Edwarda, podjęto próby wyeliminowania z życia religijnego pozostałości katolicyzmu, w tym również kultu świętych⁵⁴. Matthew Parker, który został arcybiskupem Canterbury w 1559 r., odwołał wcześniejsze postanowienia związane z przywróceniem kultu Tomasza Becketa, ogłaszając, że wszystkie pomniki bałwochwalstwa zostaną zniszczone oraz że

⁴⁷ P.B. Roberts, *Thomas Becket. The Construction and Deconstruction of a Saint from the Middle Ages to the Reformation*, w: *Models of Holiness in medieval Sermons*, red. B.M. Kienzle, Louvain La Nueve 1996, s. 16.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ E. Duffy, *The Stripping of the Altars. Traditional Religion in England 1400-1580*, New Haven 1992, s. 611.

⁵⁰ P.B. Roberts, *Politics, Drama and the Cult of Thomas Becket*, s. 234.

⁵¹ V. Houlston, op. cit., s. 47.

⁵² R.E. Scully, op. cit., s. 599-600.

⁵³ D. Loades, *Politics, Censorship and the English Reformation*, London 1991, s. 206.

⁵⁴ P. Hughes, *The Reformation in England*, t. 3, New York 1954, s. 32.

wszelkie wzmianki, które niegodziwie i oszczerczo sugerują, że Tomasz Becket jest świętym i należy mu oddawać cześć, zostaną wymazane. Kazania głoszone podczas nabożeństw w epoce elżbietañskiej potępiały duchownego za opór wobec władzy królewskiej, podważając w ten sposób jego świętość. Również w wielu powstających wówczas relacjach o jego życiu pojawiały się fragmenty czerpiące inspirację od lollardów lub autorów protestanckich działających w latach 30. XVI w. Na przykład u Johna Jewela, biskupa Salisbury znaleźć można taką wersję życiorysu Tomasza Becketa, w której jego ojcem był londyński Żyd, zaś prawdziwą przyczyną śmierci arcybiskupa była jego ambicja, próżność i pochwała niegodziwości wśród duchowieństwa, co uwłaczało samemu Bogu⁵⁵.

Jednakże to nie działania mające na celu fizyczne usunięcie postaci tego świętego, a polemika wyrażana w książkach i pamfletach stała się głównym narzędziem w rękach protestanckich autorów, spośród których na szczególną uwagę zasługuje John Foxe. Jego książka, początkowo zatytułowana *Acts and Monuments*, ale znana głównie jako *Foxe's Book of Martyrs*, stała się jednym z filarów angielskiej tożsamości protestanckiej⁵⁶. W krótkim czasie stała się ona swoistym podręcznikiem dla duchownych protestanckich, a jej tekst był traktowany niemalże na równi z tekstami znajdującymi się w Biblii⁵⁷. Co więcej, książka ta miała przynajmniej do początku XVIII wieku kształtować pogląd Anglików na historię reformacji w ich kraju⁵⁸.

Foxe twierdził m.in., że Tomasz Becket nie był męczennikiem, ale upartym człowiekiem, który wystąpił przeciwko swojemu królowi. Przykład jego śmierci natomiast jest nauką dla innych kapłanów, aby nie zwracali się przeciwko swoim władcom, których Bóg ustanowił nad nimi. Foxe poświęcił dużą część swojej pracy historycznym antagonizmom pomiędzy papieżami i królami, między władzą duchową i świecką, a sprawę arcybiskupa Canterbury rozpatrywał właśnie w tym kontekście. Pisał, że Becket zasłużył sobie na tytuł męczennika nie bardziej niż ktokolwiek, kogo jakkolwiek król skazałby za nielojalność. Twierdził również, że podczas gdy śmierć za wiarę byłaby chwalebną śmiercią, męczeństwo Becketa było śmiercią wynikającą z chęci posiadania wolności i przywilejów oraz roszczenia sobie prawa do stania w hierarchii ponad osobą króla. Dla angielskiego reformatora Becket był świętym stworzonym ze zwykłego buntownika, nielojalnym wobec swego króla, a został kanonizowany za swoje fałszywe cuda, zaś ośrodek jego kultu w Canterbury służył głównie temu, aby zwodzić prostoduszne społeczeństwo średniowieczne. Foxe scharakteryzował także około 200 cudów przypisywanych Becketowi jako śmieszne, potworne, bluźniercze, a niektóre tak haniebne, że nie powinno się ich opisywać. Rzekome cuda samą liczbą podważały swoją prawdziwość, zaś relacje o nich były kłamstwami, na gruncie których budowano reputację świętego⁵⁹.

⁵⁵ P.B. Roberts, *Thomas Becket. The Construction and Deconstruction of a Saint from the Middle Ages to the Reformation*, s. 19-20.

⁵⁶ D.R. Woolf, *The Rhetoric of Martyrdom. Generic Contradiction and Narrative Strategy in John Foxe's Acts and Monuments*, w: *The Rhetorics of Life-Writing in Early Modern Europe. Forms of Biography from Cassandra Fedele to Louis XIV*, red. T.F. Mayer, D.R. Woolf, Ann Arbor 1995, s. 252.

⁵⁷ A. Dillon, op. cit., s. 6.

⁵⁸ R. O'Day, *The Debate on the English Reformation*, London 1986, s. 16.

⁵⁹ J. Foxe, *Actes and Monuments of These Latter and Perilous Days, Touching Matters of the Church*, London 1570, s. 304-305 (www.johnfoxe.org).

W innym tonie wypowiadał się na temat postaci i kultu Tomasza Becketa arcybiskup Matthew Parker. Pisma jego autorstwa były o wiele mniej znieważające niż te, które wyszły spod pióra Johna Foxe'a. *Życie Becketa* jest częścią większego dzieła zatytułowanego *De Antiquitate Britannicae Ecclesiae*, wydanego w 1572 r. i zawierającego biografie wszystkich arcybiskupów Canterbury⁶⁰. Praca opiera się na ukazaniu historycznej ciągłości urzędu arcybiskupiego, w historii którego Tomasz Becket odegrał znaczącą rolę. Wpływ na takie podejście do ukazania historii mogło mieć naukowe usposobienie Parkera i pragnienie zachowania obiektywizmu. Widać to szczególnie w wykorzystaniu średniowiecznych źródeł, w tym również żywotów Becketa, których autorami byli William z Canterbury czy Herbert z Bosham, oraz kronik Ralphi de Diceto i Matthew Parisa. Autor powtarzał też bez uprzedzeń za hagiografami, że kiedy Tomasz Becket został konsekrowany, porzucił swój dotychczasowy styl życia i przemienił się w innego mężczyznę, noszącego włosienicę pod szatami duchownego. W sporze pomiędzy arcybiskupem Canterbury a Henrykiem II Matthew Parker podkreślał inspirację ze strony papieża, co znacząco odróżniało go od lollardów lub innych autorów protestanckich, którzy wskazywali, że jego główną przyczyną był kłótniwy charakter Becketa⁶¹. Wygnanie Tomasza z Anglii zostało przez Parkera przedstawione jako dobrowolne porzucenie urzędu, a nie działanie wynikające z obawy przed represjami króla⁶². O męczeństwie w katedrze Parker wspomina jedynie w kilku zdaniach. Więcej miejsca poświęca natomiast kanonizacji przez papieża człowieka, który umarł za przywileje Kościoła. Kończąc opis postaci arcybiskupa Tomasza Becketa, Parker wyraża ulgę, że upływ czasu umożliwił poznanie prawdy o męczeństwie i kulcie świętego, demaskując błędy katolicyzmu⁶³.

W podobny sposób jak Matthew Parker, o Tomaszu Beckecie wyraża się Francis Godwin w opublikowanym w 1601 r. *Catalogue of the Bishops of England*. Píše on m.in., że w czasie swojego pobytu na dworze królewskim Becket przyjął dekadentkie zwyczaje króla i jego świty i zapomniał, że był zarówno archidiaconem, jak i kanclerzem. Po konsekracji zmienił się nie do poznania, stając się osobą surową i pobożną, deklarującą przy tym obronę i przestrzeganie praw Kościoła⁶⁴. Godwin, podobnie jak arcybiskup Parker, zwrócił uwagę na to, że gdy tylko Tomasz został arcybiskupem, zaczął żądać ziemi, którą uważał za własność swojej diecezji, wchodząc tym samym w konflikt z rycerstwem. Ponadto wiele trudności przysporzyła arcybiskupowi ekskomunika, którą obłożył wszystkich, którzy mu się sprzeciwiali, w tym samego króla. Godwin scharakteryzował to posunięcie nie tylko jako brak lojalności, ale również czyn mało rozsądny. Tłumaczył przy tym zabójców Tomasza Becketa, którzy zareagowali jak wierni słudzy króla, natomiast samą męczeńską śmierć i pochówek w krypcie opisał tylko ogólnie, bez wchodzenia w szczegóły⁶⁵. Znaczącą różnicą w stosunku do relacji Matthew Parkera jest brak komentarza na temat informacji o cudach świętego czy rozwoju kultu. Pisma Parkera i Godwina w zestawieniu z *Acts of Momuments*

⁶⁰ L.H. Parish, op. cit., s. 102.

⁶¹ M. Parker, *De Antiquitate Britannicae Ecclesiae*, London 1572, s. 199.

⁶² Ibidem, s. 206.

⁶³ Ibidem, s. 209.

⁶⁴ F. Godwin, *Catalogue of the Bishops of England*, London 1601, s. 43.

⁶⁵ Ibidem, s. 50.

Johna Foxe'a stanowią przykład atmosfery religijnej, jaka panowała w elżbietańskiej Anglii, w której podejście do wizerunku Tomasza Becketa uległo ciągłym zmianom⁶⁶.

Konkluzja

W XVI stuleciu intensywny konflikt religijny ukształtował protestancką tożsamość Anglików. Katolickie zwyczaje odwołujące się do średniowiecznej, katolickiej Anglii przetrwały jednak w niektórych regionach kraju oraz wśród angielskiej diaspory na kontynencie. Po 1559 r. w Anglii nadal można było spotkać katolików jako odseparowaną wspólnotę, wspieraną przez niektóre rodziny szlacheckie, a w dziedzinie życia sakramentalnego zależną od usług prywatnych lub wędrownych kapłanów wracających do ojczyzny po odebraniu wykształcenia w seminariach w Italii i innych krajach europejskich. Postać świętego Tomasza Becketa zyskała w tych środowiskach na znaczeniu szczególnie w latach 80. XVI w. Podczas gdy w swoim czasie Becket był zaangażowany w polityczną walkę między papieństwem i cesarstwem, teraz jawił się jako symbol papieskiej supremacji w znacznie szerszym kontekście⁶⁷.

Faktem jest jednak, że w wielu rejonach Anglii kult Becketa przetrwał czas protestanckiego zamętu i prób wymazania świętego z kart historii. Jego imię w wielu księgach liturgicznych zostało albo delikatnie zamazane, albo ukryte przez umieszczenie na nim przyklejonych pasków papieru⁶⁸. Również wiele wizerunków świętego Tomasza z Canterbury nie zostało zniszczonych, ale zmieniono je w taki sposób, aby przedstawiały świętych akceptowanych przez reformatorów⁶⁹. Te obejścia królewskich nakazów świadczą o tym, że atak na kult tego świętego napotkał na poważne trudności zarówno w podważaniu autorytetu samego świętego, jak i katolickich tradycji kultywowanych w Anglii w epoce średniowiecza. Co więcej, współcześnie we wspólnocie anglikańskiej zauważalny jest wzrost zainteresowania postacią Tomasza Becketa, czego przykładem są chociażby obchody rocznicy jego męczeńskiej śmierci w 2020 roku.

Bibliografia

Źródła

Act for the Submission of the Clergy and Restraint of Appeals (1534 r.).

Act of Appeals and The Act of Restraints in Appeals (1533 r.).

Act for the Submission of the Clergy (1531 r.).

Erasmus D., *Pilgrimages to Saint Mary of Walshingham and Saint Thomas of Canterbury*, Westminster 1849.

Foxe J., *Actes and Monuments of These Latter and Perilous Days, Touching Matters of the Church*, London 1570 (www.johnfoxe.org).

Godwin F., *Catalogue of the Bishops of England*, London 1601.

Parker M., *De Antiquitate Britannicae Ecclesiae*, London 1572.

Russell T., *The Works at the English and Scottish Reformers*, t. 2, London 1828.

⁶⁶ A. Duggan, *Thomas Becket*, London 2004, s. 229-230.

⁶⁷ V. Houlston, op. cit., s. 50.

⁶⁸ Ibidem, s. 59.

⁶⁹ L.H. Parish, op. cit., s. 100.

Opracowania i literatura pomocnicza

- Betteridge T., *Tudor Histories of the English Reformation 1530-1583*, Aldershot 1999.
- Cherry J., *Seals and Heraldry 1400-1600: Public Policy and Private Post*, w: *The Age of Transition. The Archeology of English Culture 1400-1600*, red. D. Gaimster, P. Stamper, Oxford 2000, s. 251-264.
- Davis J.F., *Lollards, Reformers and St. Thomas of Cantebury*, „University of Birmingham Historical Journal”, 9/1963, s. 1-15.
- de Mezerac-Zanetti A., *Liturgical Changes to the Cult of Saints Under Henry VIII*, w: *Saints and Sanctity*, red. P. Clarke, T. Claydon, Woodbridge 2011, s. 181-191.
- Dillon A., *The Constructiion of Martyrdom in the Englilsh Catholic Community 1535-1603*, Aldershot 2002.
- Duggan A., *Thomas Becket*, London 2004.
- Duffy E., *The Stripping of the Altars. Traditional Religion in England 1400-1580*, New Haven 1992
- Happe P., *The Protestant Adaptation of the Saint Play*, w: *The Saint Play in Medieval Europe*, red. C. Davidson, Kalamazoo 1986, s. 205-240.
- Houliston V., *St Thomas Becket in the Propaganda of the English Counter-Reformation*, „Renaissance Studies”, 7/1993, nr 1, s. 43-70.
- Hughes P.L., Larkin J.F., *Tudor Royal Proclamations*, t. 1, New Haven 1964.
- Hughes P., *The Reformation in England*, t. 3, New York 1954.
- Levin C., *Propaganda in the English Reformation. Heroic and Villainous Images of King John*, Leviston 1988.
- Loades D., *Politics, Censorship and the English Reformation*, London 1991.
- MacCulloch D., *The Reformation. A History*, London 2003.
- MacCulloch D., *Thomas Cranmer. A Life*, London 1996.
- Mason A., *What Became of the Bones of St Thomas*, Cambridge 1920.
- Mayer T.F., *Becket's Bones Burnt! Cardinal Pole and the Invention and Dissemination of an Atrocity*, w: *Martyrs and martyrdom in England c. 1400-1700*, red. T.S. Freeman, T.F. Mayer, Woodbridge 2007, s. 126-143.
- Moyes J., *Warham, an English Primate on the Eve of the Reformation*, „Dublin Review”, 114/1894, s. 390-420.
- O'Day R., *The Debate on the English Reformation*, London 1986.
- Parish L.H., *Monks, Miracles and Magic: Reformation Representations of the Medieval Church*, Londyn 2005.
- Roberts P.B., *Politics, Drama and the Cult of Thomas Becket*, w: *Life and Thought in the Nothern Church: c. 1100 – c. 1700*, red. D. Wood, Woodbridge 1999, s. 199-237.
- Roberts P.B., *Thomas Becket. The Construction and Deconstruction of a Saint from the Middle Ages to the Reformation*, w: *Models of Holiness in medieval Sermons*, red. B.M. Kienzle, Louvain La Nueve 1996, s. 1-22.
- Scully R.E., *The Unmaking of a Saint. Thomas Becket and the English Reformation*, „Catholic Historical Review”, 86/2000, s. 579-602.
- Slocum K.B., *The Making, Re-Making and Un-Making of the Cult of Saint Thomas Becket*, „Hagiographica”, 7/2000, s. 3-16.
- White P.W., *Theatre and Reformation. Protestantism, Patronage and Playing in Tudor England*, Cambridge 1993.
- Wolf D.R., *The Rhetoric of Martyrdom. Generic Contradiction and Narrative Strategy in John Foxe's Acts and Monuments*, w: *The Rhetorics of Life-Writing in Early Modern Europe. Forms of Biography from Cassandra Fedele to Louis XIV*, red. T.F. Mayer, D.R. Wolf, Ann Arbor 1995, s. 243-282.